

УДК 336.713(477)

Федотов М.М.

Комерційні банки України в умовах реформування економіки

Досягнення стабільної роботи, оптимальної фінансової стійкості комерційного банку, як будь-якого іншого комерційного підприємства, органічно пов'язано із забезпеченням прибуткової діяльності з урахуванням обмежень безпеки (надійності) та ліквідності. В той же час, роль банків, як постачальників переважної частини грошово-кредитних ресурсів країни, накладає на представників цієї галузі серйозну відповідальність перед господарськими органами, підприємствами. Підприємство ж не повинно мати приводу для сумніву у платоспроможності та надійності банківської системи в цілому та банка, який, зокрема, його обслуговує.

Будучи одним із найважливіших елементів ринкової інфраструктури, банки забезпечують взаємозв'язок між виробниками продукції (продавцями) та її споживачами (покупцями), здійснюючи розрахунки між ними, залучаючи за певну плату під процент тимчасово вільні засоби (ресурси), пропонують їх, виконуючи різні фінансово-кредитні операції та послуги. Вступаючи в ділове партнерство з комерційними банками, суб'єкти ринкової економіки (підприємства, установи чи організації різних форм власності) переслідують різні цілі.

З одного боку, вони тримають у банках грошові надходження, отримані від реалізації продукції або надавання послуг, бюджетні засоби, амортизаційні відрахування, ресурси для оновлення та розширення виробничих потужностей. З іншого боку, під час виробничо-господарської діяльності у підприємств виникає необхідність, досить гостра, періодично звертатися до банківської установи для отримання потрібних коштів у борг. У випадку реальної загрози банкрутства підприємства, організації, господарюючого суб'єкту від цього постраждає не тільки воно саме, але і його постачальники та суміжники. Відбудеться своєрідна ланцюгова реакція, порушаться численні виробничо-фінансові зв'язки.

Якщо ж на межі банкрутства знаходиться банк, то від цього може постраждати не лише він сам, а й передусім підприємства, які є його вкладниками та клієнтами, інші пов'язані з ним банки [8].

Так, чим більшим за розмірами такий банк і чим

значнішою є їх кількість, тим загрозливішими будуть негативні наслідки для економіки країни і престижу держави. Станом на 1 липня 2000 року в Реєстрі банків, їх філіалів, представництв, валютних бірж та фінансово-кредитних установ зареєстровано 196 банків. З них два державні (Ощадбанк України, Укресімбанк), 167 – акціонерні товариства (118 – відкриті, 49 – закриті), 27 – товариства з обмеженою відповідальністю. Протягом 1999 року й першої половини 2000 року було закрито 18 банків. На 01.07.2000 року 6-7 банків віднесені до категорії проблемних (34,2% від загальної кількості), із них 28 – в режимі фінансового оздоровлення, 36 банків знаходяться в стадії ліквідації (Вісник НБУ. – 2000. – № 9. – С. 2).

Водночас варто сказати, що домінуючі позиції на ринку належать семи найбільшим банкам України (Промінвестбанк, Приватбанк, "Аваль", "Україна", Укресімбанк, Укрсоцбанк, Ощадбанк). Обсяг активів цих банків станом на 01.07.2000 року складає 159049 млн. грн. або 49,2% від сумарних активів банків (Вісник НБУ. – 2000. – № 9. – С. 4). Модернізація їх діяльності протягом останніх років здійснювалась шляхом постійної універсалізації, оновлення матеріальної бази, подальшого розвитку та вдосконалення банківських технологій.

Ринок фінансових послуг в Україні за своїм характером більш за все підпадає під означення олігополістичний. Тобто, складається з великої кількості покупців (споживачів) та обмеженої кількості продавців (банків). На сьогодні 10 найбільших банків контролюють приблизно 75% українського ринку послуг. Обмежена кількість продавців (дефіцит) на такому ринку пояснюється тим, що новим претендентам важко не лише увійти в цей ринок (досить високий розмір початкового (первісного) капіталу), але й досягнути ґрунтового контролю над більш-менш суттєвою його частиною. Кожен із великих продавців грошового капіталу відчутно реагує на стратегію та дії конкурентів. Цінова конкуренція за таких умов використовується в обмежених рамках (в основному відносно нових послуг і на короткий проміжок часу). Комерційні банки, починаючи з 1988 року, створювалися, в першу чергу, для обслуговування окремої галузі або групи підприємств, пов'язаних між собою виробничими чи особистими зв'язками. При високій інфляції і корпоративній обмеженості діяльності будь-які, в тому числі і невеликі банки, були, як не дивно, приречені на прибуткову діяльність. Ліберальні вимоги НБУ до створення і діяльності банків, деяка простота отримання ними прибутку

вели до лавиноподібної реєстрації нових банків і, як наслідок, перерозподілу сфер впливу, посиленню і загостренню конкуренції, в тому числі і недобросовісної, між ними.

Перші прояви такої конкуренції далися взнаки вже в боротьбі за дешеві міжбанківські (у першу чергу, надбанківські) кредити й депозити Держстраху. Надлишки пасивів спеціалізованих (раніше 5 державних) банків, відсутність у їх працівників досвіду проведення активних операцій призвели до стихійного розподілу та перерозподілу функцій: спеціалізовані банки накопичували ресурси і передавали їх універсальним банкам “нової хвилі”. Ті ж швидко вкладали отримані ресурси в активні високодохідні (як правило, з підвищеним ризиком) операції.

З цього часу все більш актуально стає конкурентна боротьба за клієнтуру, а саме за тих клієнтів (у тому числі державні підприємства, що знаходяться на бюджетному фінансуванні), які мають значні залишки на своїх розрахункових рахунках і мало зацікавлені в їх бережливому та раціональному використанні. В інтересах же державного бюджету ринкова конкуренція була переведена в адміністративне русло: 5, потім – 8, зараз – майже всі бюджетні кошти (84,7%) зосереджені в 7 найбільших банках України (Вісник НБУ. – 2000. – № 9. – С. 4). У перспективі можливе створення єдиного бюджетного банку України, або ці ж функції будуть повністю покладені на Національний банк України. Таким чином, доля бюджетних коштів вирішується поки що не здоровою ринковою конкуренцією банків, а адміністративним втручанням, хоча і в “державних інтересах”. Конкурентне суперництво за обслуговування розрахункових рахунків великих недержавних підприємств теж не носить чітко вираженого ринкового спрямування. Частина з указаних підприємств “прив’язана” (прикріплена) до своїх дочірніх “кишенькових банків”, інші – тягнуться до спеціалізованих банків або ж до тих комерційних банків, які мають серйозну підтримку з боку держави (як правило, так званих бюджетних).

В сучасних умовах конкуренція у сфері фінансово-кредитної діяльності (після краху більшості трастових компаній майже повністю зосередженої у банках) виявляється в більш-менш чистому вигляді лише на ринку індивідуальних (фізичних) вкладників. Кошти на депозитних рахунках громадян, хоча і не відносяться до розряду “дешевих” ресурсів, але дають змогу банку забезпечувати страхову ліквідність і перерозподіляти

ризики вимог щодо дострокового повернення позичених коштів. Окрім цього, робота з грошовими засобами громадян окремо ліцензується Національним банком України і є ознакою надійності банку, а залучені кошти вкладаються у справу кредитування галузей народного господарства держави, що може позитивно відобразитися на іміджі банку і гарантувати отримання доходу та повернення вкладів фізичних осіб.

Негативно відбиваються на формуванні банківської системи розповсюдження в засобах масової інформації завідомо невірних даних, викривлених фактів, що підривають довіру у населення до комерційних банків, що “сприяє” відтоку, “евакуації”, “втечі” багатьох клієнтів. Відповідно, формування банківської системи молоді демократичної держави – неоднозначні і не зовсім прозорий процес. Очевидно, що тут здійснюються деякі якісні зміни. Комерційні банки поступово перетворюються в міцну структурну систему народногосподарського розвитку [4].

І все ж, як неодноразово підкреслював Президент України Леонід Кучма, перед Національним банком України, банківською системою в цілому стоять задачі, вирішення яких не можна відкладати на майбутнє, “у довгий ящик”. До них відносяться: розробка стратегії підвищення життєдіяльності великих банків, реконструкція їх активів, реалізація плану структурної перебудови Ощадного банку України, вирішення питання про створення спеціалізованих банків. Затримання з рішенням питань банківської діяльності, як свідчить гіркий досвід багатьох країн, може призвести до катастрофи. Час не чекає. Від успіху вирішення банківських проблем досить сильно залежить просування України по шляху ринкових реформ, побудова цивілізованої ринкової економіки [4].

Банківська сфера, як свідчить досвід, досить ефективна під час великої інфляції. Наближення ж економіки до стабілізації нерідко може супроводжуватися навіть крахами банків, що підтверджується банківськими кризами. Звичайно, банківський сектор може бути ефективним (є досить багато прикладів цьому) і за низької інфляції. Однак досвід роботи за таких умов у багатьох вітчизняних банкірів відсутній. Разом із тим, якщо банки вступають в період кризи, то це може стати не лише фактором повернення до високої інфляції, але й серйозною перешкодою на шляху економічного підйому. І неправильна кредитно-грошова політика одразу ж негативно віддзеркалиться на розвитку

народного господарства.

В цілому, зрозуміло, від криз не застрахована банківська система будь-якої держави. До того ж кризи можуть носити як комплексний, так і фрагментальний характер (що охоплює лише якусь частину комерційних банків, окремих або декілька секторів банківських операцій). Вони можуть бути також одночасними і хвильоподібними, що повторюються з якимось інтервалом. В основі кризи (криз) лежать як об'єктивні, так і суб'єктивні причини.

Підкреслимо при цьому, що стосовно колишніх радянських республік криза є накопиченням до критичного рівня власних суперечностей, колізій перехідної економіки.

На думку деяких аналітиків банківська криза є об'єктивним процесом, який проходив у всіх країнах, що приборкували інфляцію. І все ж негативних наслідків банківських потрясінь можна уникнути, якщо досвід закордонних банків сприймати крізь призму українських реалій. Навіть при повному виконанні грошової програми, що проводиться центральними банками країн, зниженні темпів інфляції, покращенні макроекономічної ситуації стан банківської системи, як свідчить досвід пострадянських держав, може навіть погіршуватися. Так, зокрема, банківські кризи 1995, 1998 років стали наочним підтвердженням того, що багатьох із них об'єктивні кризові процеси, що відбуваються в економіці, стали неминучими і вкрай небезпечними.

Необхідно відмітити, що погіршення ринкової кон'юнктури в банківській структурі, як наслідок кризи, призводить до переорієнтації фінансових потоків здебільше на великі банки, які здаються більш надійними. А це може ставити дрібні (невеликі) та середні банки в досить скрутне становище.

Звернемося для ілюстрації таких явищ до прикладу Росії, яка економічно дуже тісно пов'язана з Україною. Як відомо, 1995, 1998 роки були відмічені в Росії дефіцитом коштів, викликаним відрахуваннями у фонд обов'язкового резервування Центрального банку і збільшенням емісії державних облігацій, масованим продажем валюти. Як наслідок такої ситуації, почалося масове притягнення "дуже коротких" рубльових коштів на ринку міжбанківських кредитів, збільшилися спекулятивні операції на міжбанківському ринку і значно підвищився обсяг однодобового кредитування при перевищенні частки залучених коштів над розміщеними. Невиконання зобов'язань за укладеними угодами одних банків призводило до

виникнення заборгованості інших і до хвилі масових неплатежів. На думку Центрального банку Росії, в банківській системі країни спостерігалася "застійна структурна криза" [5; 6]. В деяких регіонах виникла необхідність проводити санацію всієї банківської системи.

Або можна навести інший приклад щодо цього аспекту функціонування банків у перехідній економіці.

Так, з часу проголошення незалежності Естонія послідовно і наполегливо проводила економічну та фінансову політику, зорієнтовану на запровадження ринкових засад, досягнення стабільності економічного зростання. Основними макроекономічними досягненнями естонської економіки стали вражаючі темпи її зростання і суттєве зниження рівня інфляції. Після зростання в 1997 році реального ВВП майже на 11% темпи піднесення економіки 1998 року вже уповільнилися до 4%; ще більше їх падіння очікувалося у 1999 році (проте вже в 2000 році передбачалося нове прискорення економічного зростання). Така динаміка змін ВВП пояснюється впливом російської кризи 1998 року. Однак її негативний вплив був відносно помірний, головним чином, завдяки тому, що Естонія вже встигла переорієнтувати переважну частину своєї торгівлі на Захід. Ці результати у поєднанні з суттєвими обмеженнями державного сектора, швидкою трансформацією економіки на ринкових засадах, які визначаються ліберальними принципами розвитку торгівлі та функціонування банківської системи, є міцним підґрунтям для успішної інтеграції країни у Європейське співтовариство. Звичайно, Естонії довелося вирішувати чимало проблем, характерних для перехідної економіки. Передусім розв'язувати проблему надмірного внутрішнього попиту, викликану швидким економічним зростанням у 1995-1997 роках, що спричинило суттєвий приплив капіталу, що за одночасного зростання валютних резервів (резервної валюти) зумовлювало високий дефіцит поточного рахунку платіжного балансу. В такій ситуації у 1996-1997 роках перед банківською системою постала проблема ліквідності, що й загострило проблему ризику як для окремих банків, так і для банківської системи в цілому.

Протягом 1998-1999 рр. банківська система Естонії значно зміцніла, одним із виявів чого стало закриття та злиття слабких банків, а також ефективніше управління окремими банками, активна участь стратегічних інвесторів у модернізації банківської системи країни тощо. Досконалішими

стали банківський нагляд і система страхування у банківській діяльності.

Незважаючи на певне поліпшення економічної ситуації у 1998 році, позиції чистого експорту, збалансованість за рахунком поточних операцій залишалися дуже нестійкими. Але цей дефіцит сповна компенсували значні обсяги прямих іноземних інвестицій за рахунок капіталу платіжного балансу, в результаті чого грошова маса в 1998 році продовжувала зростати, щоправда, повільнішими темпами, ніж у попередні роки.

Виникає питання: а як проходив цей процес в інших постсоціалістичних державах?

Литва, як і Естонія, теж досягла значного прогресу в макроекономічній стабілізації та утвердженні ринкових засад в економіці. Але ситуація погіршилася під впливом російської кризи 1998 року і в сусідній Естонії, де зростання валового внутрішнього продукту призупинилося, а в 1999 році він навіть почав зменшуватися. Так, наприклад, за третій квартал 1999 року ВВП знизився на 5% порівняно з третім кварталом 1998 року, а за 9 місяців 1999 року – на 4,9% у порівнянні з відповідним періодом попереднього року. Дефіцит за рахунок поточних операцій сягав за третій квартал 8,8% від ВВП (дані департаменту статистики та Центрального банку Литви). Серед важливих ужитих заходів – план реституції заощаджень та підтримка компаній, фірм, які найбільш постраждали від наслідків російської кризи. То ж за умови проведення належної фіскальної політики та відповідних структурних реформ можна сподіватися, що економічне зростання у Литві у 2000 році відновилося. Банківська система цієї країни витримала натиск російської кризи передусім завдяки тому, що вплив російських фінансових ринків на литовські банки був обмежений. Проте для банківської системи Литви залишаються актуальними проблеми, пов'язані з якістю портфеля активів, короткостроковими іноземними запозиченнями та структурними негараздами самої економічної системи.

Що ж стосується нашої держави, то Україну в 1995, 1998 роках також спіткала криза міжбанківського кредитування. Почалося тотальне неповернення кредитів. До того ж, у невеликих банків не вистачало власних коштів для “локалізації” кризи. Обмежені засоби ускладнювали для них зовнішні запозичення на ринку МБК і розміщення коштів за межами “міжбанка”. Не обійшла криза і середні банки. В їх пасивах частка МБК досягла найбільших розмірів (інколи 10-12%), і вони

виявилися найбільш нестійкими в кризові моменти. Водночас криза ліквідності охопила і великі банки через те, що в них значна частка активів припадає на валюту, що значно посилює курсові ризики у випадку виникнення відкритої чи закритої валютної позиції. Для запобігання кризової ситуації великим банкам необхідно було зміцнювати структуру активів, інакше найближчим часом вони могли наштовхнутися на ще більш складнощі. В той же час, оскільки для багатьох невеликих регіональних банків робота з міжбанківськими кредитами не є основною діяльністю, то криза в цьому секторі може їх не торкнутися.

Суттєвим недоліком вітчизняної банківської системи є і те, що багато банків некритично сприймають останні досягнення банківської системи Заходу, де такі речі, як наявність у банку достатнього запасу ліквідних резервів, що дозволяють в будь-який час задовольнити вимоги вкладника і запобігти появі сумнівів у надійності банку, вважаються вже застарілими.

Електронні системи, налагоджені зв'язки та партнерські відносини між банками дають їм можливість при необхідності використати тимчасово вільні фінансові ресурси партнерів, отримуючи ці ресурси в порядку міжбанківського кредиту і запускаючи їх в обіг. Узнявши на озброєння цей досвід, банкіри, в гонитві за великим позичковим відсотком, як правило, ризиковано і благодушно погоджувалися давати кошти навіть найслабкішим позичальникам.

Однією з ознак наближення (насування) банківської кризи може бути (стати) і повільне скорочення обсягів портфельних державних цінних паперів. Криза може посилювати також перевищення “критичної маси” довіри банків по відношенню один до одного. Велике значення в запобіганні можливих ризиків має правильна і своєчасна оцінка їх масштабів. Так, наприклад, за наявними оцінками спеціалістів, загальний обсяг ризиків, що викликані неякісним кредитним управлінням, склав в Росії на середину 1999 року близько 18 трлн. руб. На превеликий жаль, доводиться констатувати, що подібна оцінка відносно банківської системи України фактично відсутня, що явно йде не на користь загальній справі – стабілізації роботи фінансово-кредитних установ, зростанню темпів економічного розвитку в цілому.

Серед інструментів запобігання можливої міжбанківської кризи в Україні можна виділити:

- проведення практики ломбардного кредитування (виділення НБУ коштів під заставу державних

цінних паперів строком до двох місяців за усередненою ставкою, яка буде вищою, ніж та ціна, яка склалася за міжбанківськими кредитами в Києві та нижче, ніж у регіонах України);

- надання банкам, які тимчасово відчувають втрату ліквідності, стабілізаційних кредитів з боку Нацбанку України;
- розширення можливостей для банків брати участь (шляхом зниження, лібералізації вимог до учасників) у кредитних аукціонах (періодичність проведення яких у передкризовий період слід зробити більш частою);
- розробка разом із Національним банком України умов допуску банків до використання власних резервів, а також деяке зниження рівня резервних вимог;
- використання комерційними банками до 15-20% коштів, що зберігаються у фонді обов'язкових резервів;
- створення в НБУ спеціалізованого органу швидкого реагування, покликаного своєчасно виявляти неплатоспроможні банки на початкових стадіях розвитку в них кризи для застосування до них відповідних заходів;
- формування в НБУ бази даних по позичальниках, які не повертають великі позички, і персоналіях для керівників банків із метою своєчасного виявлення симптомів швидкоплинного банкрутства;
- розробку реальної системи рефінансування комерційних банків;
- організацію і проведення системи взаємозаліків на базі клірингового банку;
- розроблення, разом із Нацбанком, заходів щодо санації неплатоспроможних банківських установ;
- проведення цілеспрямованої реорганізації кредитної роботи в банківській системі, орієнтованої на підвищення поверненості кредитних позичок.

Виключно важливе значення в забезпеченні нормального функціонування банків має чітке планування їх діяльності. Саме неправильне планування банківсько-фінансових операцій залучення та розміщення фінансово-кредитних ресурсів в умовах дуже нестабільної макроекономічної ситуації призвело до значних труднощів у деяких навіть великих українських комерційних банків.

Практичними заходами для запобігання банківської кризи в Україні можуть слугувати вимоги Національного банку України до банків щодо створення необхідних (у розумних межах) резервів, встановлення обґрунтованого ліміту на відкриту валютну позицію, завчасне страхування різних видів ризиків, розробка системи нових економічних нормативних документів. Виходу з міжбанківської кризи можуть сприяти, по-перше,

зменшення резервних вимог; по-друге, зниження ставки рефінансування НБУ і суттєве збільшення обсягів кредитування комерційних банків; по-третє, активізація купівлі (викупу) у них (банків) держоблігацій та валюти; по-четверте, авалування платоспроможними комерційними банками короткострокових векселів, якими будуть погашатися зобов'язання їх колег, які відчувають фінансові труднощі. Це дасть можливість (зрозуміло, у сукупності з іншими заходами) задовільно вирішувати проблему неплатежів, пов'язану із взаємним невиконанням довгострокових зобов'язань. Важко переоцінити значення у справі мінімізації наслідків банківської кризи розробки в Україні (за участю Національного банку України, Міністерства фінансів, Фонду державного майна, Антимонопольного комітету Асоціації українських банків) системи раннього виявлення банків, що знаходяться в передкризовому стані.

Варто також враховувати, що ймовірність виникнення криз буде високою до тих пір, доки банківська система не прийде до свого стійкого, стабільного стану. До того ж слід особливо підкреслити, що, на нашу думку, неправомірно розглядати банківську кризу окремо від кризи виробництва. Ось чому дуже важливо прагнути до приведення банківської та виробничої систем у збалансовану відповідність, постійно бути в курсі справ у банківській сфері, економіці в цілому, ретельно аналізувати її правову базу, слідкувати за суворим дотриманням банківського регламенту, передусім за такими пунктами, як мінімальний капітал, співвідношення ліквідних засобів та сум заборгованостей і деякими іншими параметрами. Іншими словами, необхідний цілісний науково-обґрунтований інструментарій для подолання кризових ситуацій у банківській справі.

Література

1. Бланк І.А. Управление формированием капитала. – К.: Ника-Центр Эльга, 2000. – 512 с.
2. Блищик Л. Ультиматум дрібним банкам з відстрочкою виконання на два роки // Демократична Україна. – 1996. – 3 лютого – С. 1, 3.
3. Богиня Д., Волинський Г. Питання макроекономічної стабілізації України // Економіка України. – 1996. – № 2. – С. 4-13.
4. Бойченко О., Воротіна Л., Паламарчук В. Економіко-правові аспекти діяльності комерційних банків. – К.: Юмана, 1997. – С. 46.
5. Бланкарт Шарль. Державні фінанси в умовах демократії: вступ до фінансової науки (переклад з німецької). – К.: Либідь, 2000. – С. 654.
6. Голов С. Прогнозирование и учет банкротства предприятий // Бухгалтерський облік та аудит. – 1994. – № 2-3. – С. 11-13.
7. Закон України "Про банки та банківську діяльність" від 7 грудня 2000 року.
8. Иванов Л.Н., Иванов Л.Л. Рейтинг инвестиционной

- привлекательности коммерческих банков // Бухгалтерский учет. – 1995. – № 2. – С. 12-15.
9. Паламарчук В.О. Фінансові підвалини держави // Фінанси України. – 1999. – № 2.
 10. Паламарчук В.О. Фінансово-економічні засади поступу України // Фінанси України. – 2001. – № 1.

Стаття надійшла до редакції 14.06.2000 р.